

ZAY PÉTER ORVOSSÁGOS KÖNYVECSKÉJE
„Nicasius doctor receptájából”

Közel másfél évszázada, hogy a magyar szakirodalomban felbukkant „Nicasius doctor” neve, s az ő „receptaiból” kompilált orvosló könyvecske híre.¹ A Zay Péter készítette receptkönyv azonban ismét a feledés homályába merült, szövege nem vált ismeretessé. Igazi jelentőségét Klaniczay Tibor alapvető Ellebodus-tanulmánya óta sejtettük, amióta tudjuk, milyen komoly szerepet játszott a flamand származású „philosophiae ac medicinae doctor” a „magyarországi humanista tudományosság történetében”.²

Nicasius Ellebodus nemcsak a szűkebb pozsonyi humanista kör tagjaként vált ismertté, hanem gyakorló orvosként is közvetlen kapcsolatba kerülhetett és került kiemelkedő kortársakkal. Hatását a személyes találkozónál is szélesebb körre terjesztette ki receptjeivel; ezeket, mint Zay Péter munkája is tanúsítja, bizonyára haszonnal és kedvvel másoltatták.³

Zay – sajnos, töredékben ránk maradt – másolata több problémát is felvet. Eredetileg tollbamondás révén születhetett. Az egyértelműen kiviláglik, hogy ő 1590. július 30-án kezdte a másolást. A címdalton található, következő, 1584-es dátum azonban már magyarázatot kíván. Vagy elírás a helyes 1574 helyett – hiszen 1577-ben Ellebodus már meghalt –, vagy pedig egy 1584-ben készült kézirat/másolat feküdt Zay előtt.

Jólértesültséget sugall a Radéczy Istvánra való utalás, mely az egri püspök és pártfogoltja közötti viszonyt rögzíti.

A feltűnően csak gyógynövényekre koncentráló tudós gyógymódjavallatok még azt a kérdést is felvetik, vajon a bécsi fűvészkert ekkori igazgatójának, a Magyarországon botanikai vizsgálódásokat folytató, ugyancsak flandriai Clusiusnak van-e szerepe a recepták összetételének kialakításában.

¹ *MTT Évkönyvei*, 1838. 134. – amint arra Ritoók Zsigmondné felhívta Klaniczay Tibor figyelmét. Vö. *A múlt nagy korszakai*, Bp., 1973. 482.

² Vö. *Nicasius Ellebodus és Poeticája*. Uo. 174–191.

³ Zay Péter kézírata a pozsonyi Állami Levéltárban található. Jelzete: A Zay család zayugróci levéltára. A magyarországi ágostai hitvallást követő egyház kéziratgyűjteménye, Nr. 171. A nyolcadrét alakú füzet 32 oldalnyi terjedelmű töredék, mondat közben ér véget, a többi valószínűleg az idők folyamán leszakadt.

Eoruossagrol ualo konuechyke,
en Zay Peter irttam Vgrochon 30 die July Anno Dominy 1590.

Nicasius Doctor receptaiabol ualo, mel doctor uolt
Radecius pispecke, ezeket mondotta
Anno dominy 1584.

Az betegsegreol küleomb külömb fele szep draga öruossagok az jambor Isthen feleo doctoroktul mondattoth, mely dragha oruossagok Isthen vtthan nagy sok betegh embereknek hasznaltak, adgya az kegelmes vr Isthen, hogy ennek vtthannys nagy sok emberöknek hasnalhaszon ez kys öruossaghos konuechyke. Amen.

TΣhWS

Elszö recepta, az mely gyrmechket szerös myat
hidegh fogna avaghy lölne

Rs Feyer maluath,
Szek föueth,
Bethonikat,
Fodor mentath,
Len magoth,
Borrigo vyragyath,
Bosza viragyath,

Ez felöl megh irth szerök egy egy maroknyak legenek, ezeketh föszek meg vyszbe es borba. Az az meny vys megh anny borban föszek, vgy hogy harmad resze megh maragyon, annak uttanna azt jól erősen ky kel facarny, es azt megh szörnny, ostan spongyath marchanak bele, ha vagion, ahol spongya nynchen, szep thysta gylchot, azt köszek az hasza lagykara, ezzel nem chak egycher kel köthny, hanem annyszer, menyszer szöksegh.

Mas oruossagh, ugyan azzanrol

Rs 1 Szek fw olay, es vysze,
2 Bethonyka <wiz> wyzeth,
3 Bosza vyragh wyzeth,
4 Borrigo vyragh wyzeth,
5 Bodogh Azzony mentta wyzeth,

Ezeket temporald egybe jó könnyö szersam leszen ezekből, ezzel kel kenny.

GÖMMÖR fayasrol ualo oruossag

- Rs 1 Folya szeny
2 Gyömber
3 Chythuar,
4 Szökfü,
5 Nad mesz,
6 Fa hey

Ezekbe vegy egenlő merttekel, ted porra, mynden regel ebed elöth ket orraual, azonkeepen vachora eleot keet oraua, tragias keneret borral egyed, ez oruossagal ellyen ember egy mas vttan neguen napygh, megh gyogul szepen.

Fogh fayasrol walo öruossagh

Keres egy köszip fazekoth, wsdky az feneketh, awagy lykaszd megh az odalanys egy lykath chynaly, az wttan az belend főnek maguath wyazzal yol oszwe kel nyomogathny, auagy gyürny, es osztan len chöpö fonalra kel fel szodrany, mynth egyeb wyas gyortthyath, annak vttanna egy talba wagy medencheben thysta vyszeth kel thöltheny, az faszekath burych ala az szayawal, az wyszben az gyerttyath gywch megh, az faszek odalan valo lyukon thegye be es fwya megh, az feyeth ember be fegye, auagy be thakarya, es rea thacha [!] az szayath az gyerthyanak fösthyuel parolya. Mind adygh gywchya es ochya az gyerthyath, mygh ember akarya magath fösthölny. Az förgeth az thystha vysben thalalya megh, ky igen wekony, mynth az hayszal, auagy az faszek kavean alol az ket veörös.

Haliogrol ualo oruossagh

Rs Az szarwasnak az szarwabol el reszelny egy darabochkat, azth megh assalny es thyszta mosarba megh thörnny, igen lagyan. Ittem grysphanthis megh thörnny, eget themszoth megh thörnny, göngyberth es igen szep nad meszeth megh thörnny. Ezeket egy arant valo mertheikkel öszwe venny es elegytteny, egykben egykben annyth kel venny, menyth haromszor az kes elyre fel vehetny, es köszipben harom igen vy thyk monyath kemenyre föszny es az sekyth ky vettny es ezzeketh kethe ketthe vagdalny es az vttan szep thystha ruhara ky rakny es az porth rea hynthenny, es osztan szep thystha ruhában öszue fogny, es az wyayual iol eoswe chomoszolny, es az vttan az wyszeth ky fachyarny. Es vyasbol chynalth palaszkochkaba kel thartthany, erősen megh rekeszthuen az vyszeth, vgy hogy chak thö hegiel alkalmathossal chynalny annak lykath raytta. Mykor ostan az wyszel kel elny, az vttan ismegh iol be kel az lykath chynalny, ezt az wyszeth penygh ketszer kel az halyogos szembe napyaba bochatthany, esthue es regel, keth vagy harom chepeth.

Az fekete ireomreoll, öruössagh

Az fekete irem wyszebe az ky esthwe es regel hath ezüsth kalannal megh iandyk, im ez hosznalatthya

- <Rs> 1 Elszö embernek wyszelettyt megh indittya
2 Massyk wesseye köszöth ualo köwet <meg> meg oluasth
3 Harmad halalra walo keleuent megh gyogyth
4 Neged gyomrat megh eresty
5 Ottöd, az kynnek a mellye fay, megh gyogyttya
6 Hatod horutoth megh alath emberben

RVTTA VYS josaga

Rs Valaky az rutta wyszbe esthue es regel yszyk egy jo yttalth, im ez hasznalatthya

- 1 Elszö emberbe merget megh öl
- 2 Ember gyomranak igen hasznal
- 3 Huruttol megh szabadyth
- 4 Embernek thödöet megh tyszttyta
- 5 Pleurisesnek hiak, az az ökleletnek mondatyk,
vagy mellyeben akynek kel, megh gyogyttya
- 6 Az mely embernek testhe reszketh, megh gyogyttya
- 7 Az kyben az gylista uagion, ky uesty
- 8 Kynnek feye megh dagadoszot uona, akar my uarat ky thystettya
- 9 Ember szemenek ygen hasnal

HOSZV CANAL wysze

Rs Az ky esthue es regel iszik ennek az vyszeböl, im ez hasznalatthya

- 1 Elszö szaarth emberböl ky thysztyeth
- 2 Regy hurutot emberböl ky szarasth
- 3 Thödöben ualo keleuenth el szarasth, es akynek
thorkaba megh sebessedeth, megh gyogyul
- 4 Szaras kösuenről igen hasznal
- 5 Gyomornak heusegeth megh olthya

WTY FÖ vysze hasznaya

Rs Az mel ember ebe regel es esthwe negy kalannyth megh iszyk, illen haszna
vagyon

- 1 Elszo neduessegeth, huruttoth megh thysztyth
- 2 Maszochyor bel poklosagoth megh thysztyth
- 3 Embert megh verytestet
- 4 Ember lepe faydalmat megh gyogyttya
- 5 Ember szeme fayassanak daganattyat megh lohaszttya
- 6 Kynek nyaka fay, meg gyogyttya
- 7 Mynden fele hydeg lelöstöl hasznal

ROSA VYS hasnalatthya

- 1 Elseo walaky esthue issa, az kyböl uer folna, megh gyogiöl
es megh al
- 2 Az kynek szaya bödös, megh thystythy
- 3 Embernek haszath megh thystytya es könnyebytty
- 4 Fö faydalmat el ueszen
- 5 Bödeos sebet megh tysztyth
- 6 Fogh fayast megh chendeszyth

Wyola uysnek hasznalattya

Rs A ky ebe hath kalannal megh yszyk ember, ez hasznalattya

- 1 Elsö köszuenből meg gyogit
- 2 Fö faydalmat megh enhyth
- 3 Kynek fywle megh nyllalyk, megh gyogyul
- 4 Ember lepenek igen hasznal
- 5 Ember gyomranak heüusegeth megh hyuösythy
- 6 Föle szwgasath el thauosztattya

FARKAS alma uysze

Rs Ennek vyszeben az ky regel iszyk es esthwe heth kalannyth, ez hasnalatthya

- 1 Elsö az kynek mellyeben kel, megh gyogyul
- 2 Hydegh lelest emberttül el thauosztath
- 3 Köszuentöl tauosztath
- 4 Has fayast megh gyogyth
- 5 Bely pokloszagot megh gyogyth

ISOP vysnek hanalattya [!]

Az ky regel jol iandyk benne, ez hasznalattya

- 1 Elsző kyn horwt uagion, megh gyogytthya
- 2 Ember thōdeoienek igen hasnal
- 3 Foga faydalmat megh alattya
- 4 Főle szugasath megh chendesytthya

Maluaa Vysze<nek>

Rs A ky esthwe es regel eben megh yandyk, ez hasznalattya

- 1 A kybe<nn> kō uagyon, megh gyogytthya
- 2 Agykanak fayassat el uessty
- 3 Meregnek ellenne al
- 4 Dōgh halal koron ualo korsagot megh gyogyth

Sallya vysnek hasnalatthya

Rs Az mel ember esthwe es regel<yan> yandyk benne

- 1 Elsző ember mayanak faydalmath el ueszty
- 2 Agyek fayassat el ueszty
- 3 Embert aszu korsagtul megh gyogyt
- 4 Thōdōyet embernek megh gyogytthya es megh thysztytthya
- 5 Minden belsző betegsegről, es oldal faydalmattis megh gyogyth

BETonika vysze

Annak hasnalattya ez

- Rs
- 1 Elsző embernek uyszelletyt el indittya
 - 2 Agyekba ualo kōuet megh ronth
 - 3 Bel poklossagot megh gyogyth
 - 4 Szōmeit megh vylagositya
 - 5 Fōlenek faydalmat megh allattya
 - 6 Naghy lehellettel ualo horutot el ueszen
 - 7 Korsagot el tauostath
 - 8 Szōm konyuesszesth megh allatth
 - 9 Mellieben ualo horutoth el oslath
 - 10 Merōgnek ellene al

KÖMEN VYS

- 1 Elszö az ky regel negy kalanual megh issyk benne, mergeth el oslat emberben
- 2 Ha az szömet megh kenny uele uekon gönge halliagot el ueszen
- 3 Embernek mayanak es thödöienek igen hasnal
- 4 Embernek uyszelletith el indittya
- 5 Embör gyomra heuseget megh <gy>aluttya
- 6 Es <oldala> oldala faydalmath megh giogittya

CELIDONIA Vysze

Rs 1 Elszö embernek ha szömeth megh kennyk uele, az halliagoth el ueszy rola, es az embernek szömeth chodatatossan megh vilagosittya

EOKÖR nyeluu fwnek vysze

- 1 Elszö, ha regel ember benne iuandik, ember ueret megh thystyttya
- 2 Vallamel embernek agya uellöie megh uesseth es megh bolondult, egiek ebbe es megh gyógyul, es mynden uar poklossagarul jo

Vyszy Menttha vysze

- 1 Elszö, ha ky reggel auagy esthue iszyk belseo szakadasth megh gyógyth
- 2 Embörnek belbely rutsaghot megh tystyttia
- 3 Az feketthe szaarth emberből ky tysthyttia
- 4 Merögnek ellenne al
- 5 Vysketthegeoth megh gyógyt
- 6 Fö faydalmat könnyebit
- 7 Embörnek orchyaiat megh eköszyti, ez byszonyos dologh

FEier liliom vysze

- 1 Ruthsagos sebeket megh gyógyth
- 2 Szaraz köszuent megh gyógyt
- 3 Az kyth kigyó meg mart, megh gyógyttia, az ky regel es esthue ennek vyzet issa

SEekfő vyragh vyzseth

Ha mel ember regel benne iwandyk, ez hasznalotthya

- Elszö fő faydalmath el uessy
- Embernek uysselletith el uessy
- Emberbe köwet megh ronth
- Dagadozot gyomrot meg gyogyth
- 5 Hydegh lölest el thausztat
- 6 Poklossagbol megh gyogith
- 7 Dögös sebet megh thystyth

FEKETE IREOMNEK IO VOLTA

1. Valaky borba uagy echetbe megh föszy, es faio feyet megh mosza benne, es melegen közkönöchkeuel feyere kötty az fwuet, megh gyogiul
2. Az mel azzoniat nem szölhetne, föszek meg echyetben, es agyak megh innya <m> melegen az mynt el theö<m?>hetty es ottan szöl
3. Az hideg lelö fösze meg borban es etel elöt igia megh melegön es el haggya oteth
4. Ha az giokeret megh föszendyk, uagy echyetben, uagy borban, akar uysben, es az mely azzonnyalatban megh holt uolna az gyermek, agyak megh innya es ky agya
5. Az ky nem uyszelletnek, annakys agyak megh innia, ugy mynth eleob megh mondok, el inditthya
6. Ha ky az leuelet uaghy megh eyendy, uaghy az giokeret borba megh föszen, etel elöt reggel meg iuangya, az nap semmy merögh raytta nem fogh

PESZERche főnek hasnalattya

1. Ha ky borban megh föszendy, es melegen megh iuangya, el indittya embernek uyszellettith
2. Vyszben megh föszen, ryhesz uyszetegösth benne megh föröstuen es megh mosuan, megh gyogiul
3. Ha echyettel egybe török, minden seb giogiulaszara igyön hasznal

Aszu korsagröl

Imez uerosz fonek megh ittalla es [iossa]ga kel szonykor [?], <kapo> kapornyik, iros vay, es egy keues vyaz, az pyryttonak kyth hynak, kel aual festheny, es ahoz kel kigiotrank gyökere, ky meg kemenyche, es ezt megh kel[...]